

Çingiz Aytmatovun romanları mətnlərarası əlaqələr kontekstində**Mehman Həsənli**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: mehman.hesen@gmail.com

Annotasiya. Dünyanın sonsuz mətn olması (Jak Derrida) və yaranan bütün mətnlərin özündən əvvəl yazılanlarla dialoq qurması (Mixail Baxtin) kimi irəli sürülən nəzəri ideyalar ötən əsrin ikinci yarısından etibarən dünya nəsr texnikasına bir sıra dəyişikliklər gətirmişdir. Modern və postmodern ədəbiyyatda əvvəlcə mövcud olmuş mətnlərin dekonstruksiya olunaraq yeni mətnə gətirilməsi geniş yayılmışdır. Böyük qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun nəsrində, xüsusilə roman yaradıcılığında mətnlərarası əlaqələr prinsipindən istifadə edilmiş, əsasən mif mətnləri yazıçının öz dövründə baş verən hadisələrlə paralel şəkildə təqdim edilmişdir. Məqalədə Çingiz Aytmatovun müəllifi olduğu “Gün var əsrə bərabər”, “Qiyamət”, “Kassandra damğası” və “Əbədi gəlin” romanlarında mətnlərarası əlaqələr prinsipinin janr strukturunun müəyyənləşdirici əlaməti kimi iştirak etməsi araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Çingiz Aytmatov, roman, mətnlərarası əlaqələr, nəsr, intertekstuallıq

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.06.2021; qəbul edilib – 23.06.2021

Chingiz Aitmatov's novels in the context of intertextual connections**Mehman Hasanli**

Doctor of Philosophy in Philology, associate professor

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: mehman.hesen@gmail.com

Abstract. The theoretical ideas that the world is an endless text (Jacques Derrida) and that all the emerging texts are in dialogue with those what were written before them (Michail Bakhtin) have brought some changes in the world prose technique since the second half of the last century. In modern and postmodern literature, it is common to transform existing texts into new ones. In the prose of Chingiz Aitmatov, great Kyrgyz poet, especially in novel creation, the principle of intertextual connections was used and mythical texts were presented in parallel with the events that happened in writer's period. In the article participation of the principle of intertextual connections in the novels “The Days Lasts More Than a Hundred Years”, “Doomsday”, “Cassandra's Stamp” and “Eternal Bride” by Chingiz Aitmatov as a defining feature of genre structure is studied.

Keywords: Chingiz Aitmatov, novel, intertextual, connections, prose, intertextuality

Article history: received – 14.06.2021; accepted – 23.06.2021

Giriş / Introduction

XX əsr boyu dünyada gedən proseslərin humanitar düşüncəyə transformasiyası bir sıra təbədüllərə, yeni nəzəri prinsiplərin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Bu müstəvidə ədəbiyyat və onun əsas janrı olan roman sürətli şəkildə dəyişmələrə məruz qalmış, yeni xarakterik xüsusiyyətləri meydana çıxmışdır. Həmin xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də dünyaya sonsuz mətn kimi (Jak Derrida) baxılması, zaman və məkan fərqiindən asılı olmayaraq, ayrı-ayrı mətnlərin bir-birilə sərhəd qo-

yulmadan iç-içə təqdim olunması idi. Yaranan yeni mərhələ özünün buna uyğun yanaşmalarını meydana çıxarırdı ki, bunlardan biri mətnlərarası əlaqələr (intertekstuallıq) anlayışı olmuşdur. Postmodernizmin başlıca prinsipinə çevrilən intertekstuallıq 1967-ci ildə fransız strukturalisti Rolan Barta tələbəsi Yuliya Kristeva tərəfindən irəli sürülmüş və Mixail Baxtinin “dialoq konsepsiyası”na əsaslanmışdır. M.Baxtinə görə, bütün mətnlər özündən əvvəl yaranan mətnlərlə bu və ya digər dərəcədə əlaqədədir. Əslində Baxtinin irəli sürdüyü bu nəzəri müddəa ədəbiyyatın nüvəsini təşkil edərək yazılmış bütün mətnlərdə bu və ya digər şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

Dünya ədəbiyyatında nəsr strategiyasının dəyişməsi ənənəvi romanlardan fərqli roman tipinin yaranmasını şərtləndirmişdir. Jak Derridaya görə, dünya özü bir mətndir və mövcud olan yazılar bir-birinin tərkib hissəsidir. Rolan Barta görə isə yeni yaranan mətn əvvəl mövcud olan mətn parçalarından, sitatlardan yaranan əks-sədadır: “Hər bir mətn intertekstdir; digər mətnlər müxtəlif səviyyədə və formada onda mövcuddur; qədim mədəniyyətlərin və bizi əhatə edən mədəniyyətlərin mətnləri. Hər bir mətn qədim sitatlardan toxunmuş parçadır” [7, s.225].

Əsas hissə / Main Part

XX əsr mənzərəsinin, təbəddülatlı gerçəkliyinin ədəbiyyatda inikası üçün roman janrının inkişafı və onun funksionallığı böyük əhəmiyyətə malik oldu. Marsel Prust “Romançının gücü” əsəsində yazdığı kimi, “*Hamımız romançının qabağında imperatorun qarşısındakı kölələr kimi: birca sözüylə bizi azad edə bilər. Onun sayəsində köhnə ictimai statusumuzdan sıyrılıb generalın, toxucunun, müğənninin, kənd ziyalısının vəziyyətini, kənd həyatını, qumarı, ovu, nişanlı, sevgini, hərbi tanıyıraq*” [6, s.245].

XX əsr dünya nəsrinin faktına çevrilmək, kiçik xalqın taleyi fonunda bəşəriyyətin arzularını, gələcəyini sinkretik şəkildə uğurla birləşdirən yazıçılardan biri Çingiz Aytmatov olmuşdur. O, geniş coğrafiyada yaşayan türk xalqlarının dünyanın aparıcı janrı olan romanda ən güclü nümayəndələrindən biridir. Çingiz Aytmatov roman yaradıcılığına 1980-ci ildə çap olunmuş “Gün var əsrə bərabər”lə başlamış və ardınca “Qiyamət”(1985), “Kassandra damğası”(1994) və “Əbədi gəlin” (2005) əsərlərini yazmışdır. Çingiz Aytmatovun romanları onun nəsrində xüsusi yer tutur, həmçinin bu əsərlər dünya romançılığının da parlaq səhifələrini təşkil etməkdədir. Onun müəllifi olduğu romanlarda əvvəl yaranmış müxtəlif mətnlərlə əlaqələr, alluziyalar vardır.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığını hər hansı cərəyanın kontekstində sərhədləmək mümkün olmasa da, dünya ədəbi-nəzəri fikrində baş verən dəyişmə prosesləri onun mətninə bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərmişdir. Yazıçı kimi Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatındakı tendensiyalara dərin bələd olmuş, təkcə bədii yaradıcılığında deyil, məqalə, çıxış və müsahibələrində də həmin proseslərə öz münasibətini bildirmişdir.

Çingiz Aytmatov əsər içərisində əsər yaratmaqda mahir ustadır. Mifə, folklorla müraciət edərək hər hansı əfsanəni, nağılı əsərə gətirir və sonra həmin əfsanənin məzisi ilə öz dövrü arasında bağ qurur, paralel süjetini təqdim edir. “Gün var əsrə bərabər” romanında belə bir süjet “Manas” dastanından götürülmüş “Manqurt” əfsanəsidir. Yazıçı Nayman ananın oğlu Jolamanın əsir alındığı Juanjuanlar tərəfindən başına zif keçirilərək hafizəsinin itirilməsi – manqurta çevrilməsi ilə bağlı əfsanəni əsərinə gətirir. Əsərin qəhrəmanı Yedigeyin özü də naymanların nəslindəndir, onun dəvəsi Qaranər də (Nayman ananın dəvəsi) Ağmaya kökündən gəlir. Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas mifik süjetlə çağdaş dövrdəki proseslərin eyni ideya çərçivəsində uğurlu birləşməsi romanda aydın şəkildə görünür. Yazıçı kökdən uzaqlaşmanı, milli kökə, tarixi kimliyə özgələşməyi manqurtluq hesab edir. Sovet imperiyasının qurulduğu ilk illərdən başlayaraq digər xalqlarla bağlı məqsədi xalqın keçmişinə qənim kəsilmək, yaddaşını silmək və manqurta çevirmək idi. Çingiz Aytmatov imperiyanın məlum addımlarını bədii planda uğurlu şəkildə işləmişdir. 30-cu illərin məlum repressiyasının hansı məqsədlə törədildiyi bəllidir. İnsanın şəxsiyyətə çevrilməsi onun fərdi, özünəməxsus keyfiyyətlərinin inkişafının nəticəsidir. Sovet imperiyasının qurulandan bəri məqsədi insanları özünəməxsus, fərdi keyfiyyətlərdən məhrum etmək, öz ideoloji qəliblərinə uyğun standart insanlar formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Yazıçı romanın ön sözündə yazır: “*Adamlar bir-birilə yol gedə bilərlər, amma öz insanlıq-*

larını, ləyaqətlərini saxlamaq istəyirlərsə, heç vaxt eyni cür düşünmə bilməzlər. Ta qədimlərdən bu günə kimi insanı fərdi keyfiyyətlərdən məhrum etmək imperiya, imperialistlər və hegemonluq iddiasında olanların məqsədi olmuşdur” [3, s.15].

Yazıçı İmperianın apardığı ideoloji manqurtlaşma siyasətini mif mətninə müraciət etməklə, juanjuanların Jolamanın başına dəvə dərisi keçirməklə fiziki olaraq yerinə yetirdikləri amansız davranışla müqayisə edir. Əsərdə Sabitcan dövrün şərtlərinin yaratdığı manqurtdur. Başına “zif”i fiziki olaraq deyil, ideologiya ilə şüuruna yerdiblər. O, keçmişə, xalqın tarixinə, min illər boyu əldə etdiyi təcrübəsinə, yazısına, dilinə xor baxır. Ona görə reallıqda o qədər də uğurlu olmayan karyerası hər şeydən vacibdir, sovet ideoloji maşınına ruhunu və varlığını fəda edərək xidmət edir. Yazıçı özü bu haqda yazır: “Keçmişini unudan adam dünyada öz yerini, mövqeyini təzadən müəyyən etmək zərurəti qarşısında qalır. Öz xalqının və başqa xalqların əldə etdiyi tarixi təcrübədən məhrum edilmiş adam tarixi perspektivdən kənar qalır, yalnız bu günün qayğısı ilə yaşamağa məhkum olur” [3, s.6].

Çingiz Aytmatovun 1986-cı ildə çap olunmuş “Qiyamət” romanında elə adındakı ideyadan başlayaraq müxtəlif mif mətnlərinə istinadlar vardır. Qiyamət anlayışı ilə bağlı müxtəlif xalqların miflərində, əsas dini kitabların hər birində mətnlər vardır. İnanca görə, qiyamət – dünyanın sonu o zaman gəlir ki, yerdəki insanın pozuculuq fəaliyyəti nəticəsində şər xeyirə, xaos kosmosa qalib gəlir. Nəticədə geri dönüş mümkünsüz olur. Dünyanın sonu gəlir və Tanrının hesab çəkməsi başlayır. Bu inanc minilliklər boyu insanları kosmosa-nizama çağıran başlıca fəlsəfə olmuşdur. Çingiz Aytmatov romanı ilə özünün daha təkmil şəkildə konsepsiyasını irəli sürür. Romanın esxatoloji sonluğu əslində ümitsizliyi deyil, sağlam gələcək naminə mübarizəyə çağırışı simvolizə etməkdədir.

Çingiz Aytmatov roman içində roman yaratmaqda mahir ustadır. Zaman və məkan baxımından bir-birindən bəzən kəskin şəkildə seçilən süjetlər eyni kontekstdə, vahid ideya ətrafında uğurla birləşdirilir. Nəticədə yazıçının əsas ideyası, məqsədi açıqlanmış olur. İsa Peyğəmbərin Qolqaf təpəsində çarmıxa çəkilməsi ilə XX əsrin şərtlərində yaşayan Avdi Kalistratovun saksaul ağacına bağlanaraq yandırılması paraleli gələcək naminə xilaskarlıq ideyasını fədakarlığı simvolizə etməkdədir. Bu missiyanı ümumilikdə “Qiyamət” romanı ilə Çingiz Aytmatov etməyə çalışmışdır.

Çingiz Aytmatov XX əsrin sonlarında İsa peyğəmbərin ideya və tale baxımından varisini – Avdi Kalistratovu yaratması dünyanın xilasını üçün yeni qəhrəman, ideal yaratmaq cəhdi idi və yazıçı buna nail ola bilmişdir. Roman Çingiz Aytmatovun yazıçı üslubuna xas şəkildə müxtəlif zaman və məkan xətlərinin vahid ideyada birləşməsi şəklində qələmə alınmışdır. “Gün var əsrə bərabər”də mifə istinad edərək Manqurt əfsanəsini romanına gətirən yazıçı, bu əsərində zaman baxımından nisbətən daha müasir dövrə müraciət edir. İsa peyğəmbərin çarmıxa çəkilməsi ilə bağlı məlum hadisə, onun Ponti Pilatla söhbətləri, ideyası uğrunda öldürülməsi təsvir olunur. Yazıçı tarixlə müasirliyin uğurlu şəkildə paralelini aparır. “Gün var əsrə bərabər” romanında zamandan və məkandan asılı olmayaraq insanın uydurduğu aqlasığmayan vasitələrlə onun şüurunun əlindən alınması, manqurtlaşması təsvir edilir. Qiyamətdə isə yazıçı İsa peyğəmbərlə özünün qəhrəmanı Avdi Kalistratov arasında məlum bağları yaradır. İnsanları doğruluğa çağıran, öz ideyası uğrunda qurbana çevrilən insanlar. Zaman və məkanca bir-birindən fərqlənsə də, onları tale birləşdirir.

Avdinin taleyinin həll olunduğu xətlə paralel olaraq Ağbərə və Daşçeynər adlı iki canavarın həyatı dayanır. İlk növbədə türk mifologiyasından bəllidir ki, boz qurd xilaskar, qurtarıcı missiyanı icra edən totemdir. Ən qədim türk dastanlarında boz qurdun xilaskarlığına dair mətnlər vardır. Çingiz Aytmatov boz qurdun mifik xilaskarlıq missiyasından romanında uğurla yararlanmışdır. İnsanlığı xilas etməyə çalışan Avdi ilə xilaskarın, iki canavarın taleyi əsərdə paralel olaraq təsvir edilir. Onların bütün cəhdləri puça çıxır. Yazıçı burada sadəcə paralellik yaratmır, qəhrəmanların taleyində müəyyən kəsişmə nöqtələrini təsvir edir. Avdi iki dəfə qurdlarla qarşılaşır. Maraqlıdır ki, Ağbərə hər ikisində ona toxunmur. Ölüm anında da Avdi köməyə insanları deyil, məhz qurdu çağırır. “Avdi “özününkülərdə” imdadla çağırmağa heç kəsi tapa bilmir, Qurdu səsləyir, Qurdu isə, dediyimiz kimi, xilaskarı olduğu bəndələr öldürürlər. “Ağ gəmi”də Buynuzlu Ana maral da, uşaq da məhv olduğu kimi, “Qiyamət”də də bəndə Qurdun və uşağın qatilinə çevrilir” [1, s.119].

XX əsr bəşər üçün böyük elmi-texniki inqilablarla yanaşı, onların doğurduğu kataklizmlərlə yadda qaldı. Humanitar fikir baş verən paroksizmlərin qarşısında aciz qalmamaq üçün çıxış yollarını

axtarırdı. İnsan zəkası məhz bu əsrdə yaşadığımız planetin sərhədlərini aşıb sonsuz qalaktikaya daxil oldu. Lakin əldə olunan nəticələr supergüc dövlətlər, bir-birinə qarşı istifadə etmək üçün vasitə kimi baxırdılar. Bu isə humanitar böhrana, insanı və insanlığı çıxılmaz bir dalana sürükləməkdəydi. Belə bir situasiyada ədəbiyyat, tarixin bütün dövrlərində olduğu kimi, mühüm bir missiyanı öhdəsinə götürməliydi. XX əsrin ədəbi-fəlsəfi, bədii-estetik inkişaf dinamikası bizə bu barədə çox söz deməyə imkan verir. Bu baxımdan Çingiz Aytmatovun qələmə aldığı "Kassandra damğası" romanı ümumbəşəri çağırış, hətta xəbərdarlıq missiyasını icra edən maraqlı roman nümunələrindən biridir. "Kassandra damğası" anlayışı qüdrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun bəşəriyyətə ünvanladığı xəbərdarlıqdır, yazıçı-vətəndaş narahatlığının ifadəsi olan çağırışdır. Bədii əsər kimi "Kassandra damğası" isə mövzusu və ideyasına görə Çingiz Aytmatovun yazdığı bəşəriyyətin xilaskarlıq romanıdır" [5, s.12].

Qlobal problemlərdən bəhs edən fantastika ilə mifin vəhdətindən yaranan "Kassandra damğası" romanında yunan mifi ilə mətnlərarası əlaqə vardır. Yunan mifologiyasına görə, Kassandra onun sevgisini rədd etdiyinə görə Apollon tərəfindən lənətlənmişdir. Mif mətnində Kassandraya Apollon tərəfindən gələcəyi görmə bacarığı verilmişdir. Lakin lənətləndiyi üçün ona kimsə inanmamışdır. Hətta Troya Atının gətirəcəyi fəlakət barəsində əvvəlcədən xəbərdarlıq etsə də, ona inanan olmamışdır. Rahibə olmaq istəyən Kassandra nəticədə bir qadın olaraq aşağılanmış, təhqiredici bir həyata sövq edilərək öldürülmüşdür. Kassandra mövzusu alman romançısı və esseisti Krista Volfun "Kassandra" (1983) romanında feminist yanaşma ilə işlənmişdir. Volf 80-ci illərdə Üçüncü Dünya müharibəsi təhlükəsinin yarandığını və supergüclərin sürətlə silahlanmasına qarşı çıxmışdır. Volfun Kassandraya müraciəti dünyanın xilasının qadınlarla mümkünlüyü, bütün bəlalarnın, müharibələrin kişi tərəfindən aparıldığı qənaətini ortaya qoyan yanaşmadır. Volf əsərində mifdə qəhrəman kimi təqdim olunan Hektor, Aqemennon kimi obrazları qorxaq, zəif, qadınlar tərəfindən idarə edilən xarakterlər kimi təqdim etmişdir.

Kassandranın taleyi Çingiz Aytmatovun romanında bir alluziya kimi çıxış edir. Yazıçı onun üslubuna xas olan tərzdə mif mətnindən yararlanmış, paralel taleləri təsvir etmişdir. Rahib Filofey taleyi və funksiyası etibarilə Kassandradır. Eyni zamanda onun aşkarladığı və embrion Kassandra adlandırdığı kəşfi də mifdəki məzmunla paralellik təşkil etməkdədir. Tale paralelliyi bir-birinin müasiri olan iki alim, bioloq Filofey və futuroloq Rober Bork arasındadır: "...həmin vaxt orbitdə, kosmik tənhalıqda yaşayan, Borkun varlığından xəbəri belə olmayan Filofeyin taleyi ilə bağlı olduğunu da düşünürdü... Hər necə olursa-olsun, baş verməli olacaq o hadisə baş vermişdi. Talelər arasında yaranmış bağ artıq heç cür qopası deyildi. O aylı gecədə bütün bunlar haqqında hələ heç kəs heç nə bilirdi. Bir-biri ilə bağlananlardan heç biri..." [4, s.91-98]

Çingiz Aytmatov yaradıcılığında tez-tez müşahidə olunan mif mətnlərinə istinad, onlarla mətnlərarası əlaqənin qurulması xalq yaddaşının, əsrlər boyu toplanmış daxili enerjinin ifadəsidir. "...yaddaşa köçən əlyazma heç bir halda itmir, folklorda "arxaikləşir", bütün həyatı boyunca üzə çıxmağa məqam gəzir. Ədəbi prosesin stixiyası elədir ki, burada bir fakt (həyat, yaşam, həqiqət, yalan, insan ümidi...) dəfələrlə, müxtəlif deyimlər, konstruksiya və üsullarla ifadə olunur" [2].

Çingiz Aytmatovun sonuncu romanı "Əbədi gəlin"də müasir kapitalist həyatı mif mətnləri ilə əlaqədə təqdim edilmişdir. Əbədi gəlin həm keçmişdə xalqın uydurduğu əfsanənin adı, həm də əsərin qəhrəmanı Arsen Samançının simfoniyasıdır. Əsərin ikinci xəttinin qəhrəmanı bəbir Caabars isə qar bəbirləri ilə bağlı qırğız mifinin interpretasiyasıdır. Yazıçı əsərdə müasir kapitalist münasibətlərinin, pulun cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərin aşındırmasını müasir dövrlə keçmişin paralel mətnlərarası və zamanlararası əlaqəsi vasitəsilə təqdim etmişdir.

Nəticə / Conclusion

Qeyd etdiyimiz kimi, Çingiz Aytmatovun yaradıcılığını hər hansı ideologiyanın, nəzəri konsepsiyasının çərçivələrinə salıb təhlil etmək əldə olunan nəticələrin məhdudluğuna gətirib çıxara bilər. Onun yaradıcılığında müasir dövrün konsepsiyaları, nəsr texnologiyaları mətnin və düşüncənin diktəsi öz əksini tapmışdır. Mətnlərarası əlaqə prinsipi Çingiz Aytmatovun ideyalarını, düşündüyü mətni çatdırmaq üçün uğurlu texnikadır və yazıçı hər bir romanında bu üsuldan uğurla istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Arif Əmrahovlu. Türk xalqları ədəbiyyatı (məqalələr, resenziyalar). Çingiz Aytmatov nəsrində mifoloji motiv model kimi. Bakı: Elm və təhsil, 2009.
2. Cavanşir Yusifli. Ədəbiyyat tarixi mətnlərarası virtual əlaqələr kontekstində. "Ədəbiyyat qəzeti", 2 mart 2019-cu il.
3. Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı: Qanun, 2015.
4. Çingiz Aytmatov. Cassandra damğası. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
5. İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatovdan bəşəriyyətə xəbərdarlıq: "Kassandra damğası". Çingiz Aytmatov. Cassandra damğası. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
6. Marsel Prust. Romançının gücü. "Ədəbiyyatsız dünya" dünya yazarlarının esseləri. "Alatoran" yayınları, 2014.
7. Ролан Барт. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. Москва, 1989.
8. İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı: Elm və təhsil, 2018.

Романы Чингиза Айтматова в контексте межтекстовых связей**Мехман Гасанлы**

Доктор философии по филологии, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: mehman.hesen@gmail.com

Резюме. Выдвигаемые со второй половины прошлого века теоретические идеи о построении диалога между существованием в мире бесконечного текста (Жак Деррида) и всеми ранее созданными текстами (Михаил Бахтин) внесли ряд изменений в мировую технику прозы. Существовавшие ранее тексты в модернистской и постмодернистской литературе, подвергшись деконструкции, приобретали новизну.

В прозе, в особенности в романах великого киргизского писателя Чингиза Айтматова, использовался принцип межтекстовых связей, например, в параллельном использовании мифических текстов с описанием событий, происходивших при жизни писателя. К исследованию привлечены романы Чингиза Айтматова «Дольше века длится день», «Светопреставление», «Тавро Кассандры», «Вечная невеста» при рассмотрении признака жанровой структуры в определении принципа межтекстовых связей.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, роман, межтекстовые связи, проза, интертекстуальность